

Paweł Sekuła

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1760-7832>

e-mail: pawel.sekula@uj.edu.pl

Fanatyczni mieszkańcy Czarnobyla? Wielokulturowy obraz XIX-wiecznego miasta w tekstach Ławrientija Pochiliewicza i Konstantina Paustowskiego

1. Wprowadzenie

Zainteresowanie Czarnobyłem wśród naukowców, publicystów i miłośników przeszłości zaczyna się najczęściej od tragicznej historii wywołanej wybuchem w Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej. Katastrofa nuklearna z 1986 roku przeważnie przysyłania badaczom ponad 800-letnie dzieje ukraińskiego miasteczka, którego początki sięgają czasów Rusi Kijowskiej¹. Niestety zachowała się tylko znikoma ilość szerszych opisów dawnego miasta, dlatego cenne są teksty przedstawiające jego obraz przed wybuchem rewolucji październikowej 1917 roku i nadejściem władzy sowieckiej, która tak drastycznie i nieodwołalnie zmieniła oblicze poleskiej osady. Na szczególną uwagę zasługują informacje, które dotyczą rejonów Czarnobyla zniszczonych w czasach stalinizmu, a także w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku (np. dzielnicy Podole i centrum) podczas prowadzonej przez komunistów dezaktywacji miasta².

Celem artykułu jest próba rekonstrukcji obrazu wielokulturowego Czarnobyla (sztetla) na podstawie jakościowej analizy tekstów Ławrientija Pochiliewicza i Konstantina Paustowskiego, a także odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu Czarnobyl był reprezentatywny dla pozostałych wielokulturowych i wieloetnicznych sztetli na Ukrainie? Analizie poddano zwłaszcza życie społeczno-religijne i zwyczaje jego mieszkańców w ostatnich dekadach Imperium Rosyjskiego, a także architektoniczną sylwetę miasta, które mogą zainteresować historyków, etnografów i regionalistów.

¹ *Ипатієвська летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. II, Санктпетербургъ 1843, s. 142; *Latopis kijowski 1159–1198*, tłum. E. Goranin, Wrocław 1994, s. 255.

² W trakcie przeprowadzonej operacji oczyszczania Czarnobyla z promieniotwórczego skażenia doprowadzono do zrujnowania wielu zabytkowych obiektów i zrównania z ziemią historycznych dzielnic. Dopiero społeczny protest mieszkańców powstrzymał dalsze niszczenie miasteczka. Zob. P. Sekuła, *Zona. Opowieść o radioaktywnym świecie*, Będzin 2020, s. 99–100.

Jednym z ciekawszych opisów Czarnobyli z okresu Rosji carskiej jest opublikowane w 1955 roku, ale napisane na początku XX stulecia krótkie opowiadanie Konstantina Paustowskiego *Pierwsza opowieść* (zbiór *Złota róża*; ros. *Zołotajaroza*). Głównym tematem utworu jest historia związku Żyda Joški i chrześcijanki Chrysti, jednocześnie jest to najstarszy w prozie rosyjskiej – posiadający cechy reportażu – obraz barwnej społeczności miasteczka. Z kolei opracowanie autorstwa Ławrentija Pochiliewicza opublikowano w 1884 roku pod tytułem *Miasto Czarnobyl guberni kijowskiej opisane przez wojskowego w stanie spoczynku* i jest w całości poświęcone Czarnobylowi. Oba teksty (dzieli ich różnica około dwudziestu lat) powstały przy całym szeregu determinantów kulturowych i choć do pewnego stopnia są reprezentatywne dla utartych poglądów, a nawet stereotypów XIX-wiecznych Rosjan (zwłaszcza Pochiliewicza) na temat innych narodowości i religii, jednak posiadają dużą wartość poznawczą, a nawet naukowo-badawczą.

Ławrentij Pochiliewicz (1816–1893), rosyjsko-ukraiński duchowny prawosławny, radca dworu i historyk amator posiada szczególne zasługi dla poznania dziejów kijowszczyzny. Jako pracownik Kijowskiego Komitetu Statystycznego zgromadził bogaty materiał topograficzny, historyczny i statystyczny na temat miejscowości w obwodzie kijowskim, a także samego Kijowa. Przez wielu współczesnych badaczy ukraińskich Pochiliewicz uznawany jest za jednego z najwybitniejszych krajoznawców drugiej połowy XIX wieku.

Konstantin Paustowski (1892–1968) był niezwykle utalentowanym pisarzem okresu porewolucyjnego, jego utwory zaliczane do klasyków literatury rosyjskiej były często przedmiotem dyskusji i polemik, także krytyki literackiej na Zachodzie (nominowany do nagrody Nobla w dziedzinie literatury). Już od najmłodszych lat Paustowski spędzał dużo czasu na ukraińskim Polesiu, gdzie rodzina pisarza posiadała majątek w położonym niedaleko od Czarnobyli chutorze Kopań. Piękno i bogactwo poleskiej przyrody odcisnęły na młodym człowieku wyraźne piętno dostrzegalne najlepiej w jego pierwszych opowiadaniach³. Odznaczają się one niezwykle poetyckim liryzmem i romantycznym nastrojem. Na literackie wizje autora – w różnych okresach życia – bardzo mocno oddziaływała również muzyka klasyczna i inspiracje malarskie: fowizm, obrazy Isaaka Lewitana lub przedstawienia francuskich impresjonistów⁴.

2. Obraz miasta

W *Pierwszej opowieści* Paustowskiego autor opisuje czasy wczesnej młodości na początku XX stulecia, gdy przez dłuższy czas przebywał w majątku ziemskim pod Czarnobylem na posadzie korepetytora u generała Lewkowicza:

³ Л.А. Левицкий, *Константин Паустовский: очерк творчества*, Москва 1977, *passim*.

⁴ M. Nobis, *Sztuka w twórczości K. Paustowskiego*, „Lubelskie Materiały Neofilologiczne” 1978, nr 7, s. 139–149.

Lato spędziłem pod Czarnobyłem w zapuszczonym majątku ziemskim. Mój wychowawca, gospodarz klasy, wyrobił mi u Lewkowiczów posadę korepetytora. Miałem przygotować generalskiego synka-basałyka do dwóch poprawek w jesieni⁵.

Pierwszy obraz kilkunastotysięcznego Czarnobyla wyłaniający się z opowieści Paustowskiego to cicha przystań dla szukających wytchnienia od wielkomiejskiego zgiełku mieszkańców Kijowa. Jeszcze przed rewolucją bolszewicką miasteczko było miejscem letniego odpoczynku wielu przedstawicieli rosyjskiej i ukraińskiej klasy średniej, inteligencji twórczej i wykonawców wolnych zawodów. Zamożniejsze rodziny posiadały w jego okolicy swoje majątki. O atrakcyjności miasta decydowały uroki podróży parostatkami po Prypeci, który w miarę regularnie kursował pomiędzy Kijowem i Czarnobyłem. Paustowski wspominał:

Wraciałem statkiem po Prypeci z miasteczka Czarnobyla do Kijowa. Mały parostatek przyszedł dopiero pod wieczór. Stał w Czarnobyłu do samej nocy. Dano mi miejsce w salonie, na wyszarzałej ceratowej kanapie. W nocy znów nadciągnęły mgły. Statek przytknął dziób do brzegu. Tak stał do późnego wieczora, aż rozwiały się mgły⁶.

Nawet po rewolucji 1917 roku Czarnobyl wciąż był jednym z ulubionych miejsc odpoczynku wielu mieszkańców Kijowa, a także Białorusinów i Rosjan. Pobyt na łonie natury, w ciszy i harmonii otaczających krajobrazów ukraińskiego Polesia przyciągał miłośników pieszych spacerów, a także amatorów wędkowania i rozrywek wodnych. Wizerunek sielskiego matecznika znajdujemy również w twórczości Paustowskiego, który wielokrotnie składał wizytę w Czarnobyłu w okresie swojej nauki w gimnazjum, a później podczas rewolucyjnego zamętu w Rosji.

Oprócz funkcji letniska dla mieszkańców guberni kijowskiej z utworu wyłania się obraz wielokulturowej miejscowości, w której dominują przedstawiciele dwóch religii: Żydzi i ludność prawosławna. Czarnobyl to żydowski sztetl oraz prawosławny (ruski) go rodok lub mesteczko (termin oznaczający małe miasteczko w odniesieniu do dawnych ziem Rzeczypospolitej z dużymi skupiskami ludności żydowskiej). W opowiadaniu Paustowskiego Czarnobyl jest odbiciem realiów prowincjonalnego miasta carskiej Rosji i jego rozmaitych kontrastów. Potwierdzają to również obserwacje poczynione przez Pochiliewicza. Pod koniec XIX wieku w Czarnobyłu istniało 5 synagog i kilka żydowskich domów modlitwy, 3 cerkwie prawosławne, świątynia staroobrzędowców oraz kościół rzymskokatolicki (drewniany, pw. Zaśnięcia Bogurodzicy), ponadto kaplice, a także szkoły parafialne⁷. Liczba świątyń była odzwierciedleniem proporcjonalnego

⁵ K. Paustowski, *Złota róża. Uwagi o pracy pisarza*, tłum. J. Wołoszynowski, Warszawa 1957, s. 34–45. Por. K.Г. Паустовский, *Золотая роза. Заметки и писательском труде*, Ленинград 1987.

⁶ K. Paustowski, *op. cit.*

⁷ P. Sekuła, *Zona. Opowieść o...*, *op. cit.*, s. 111–112; K. Степанець, О. Михайлик, *Святині землі чорнобильської*, Київ 2018, s. 6–11.

składu etniczno-religijnego mieszkańców. Pochiliewicz wylicza, że Żydów w miasteczku było 6559, Ruskich (Ukraińcy i Rosjanie) 3098, Polaków 154. Skład wyznaniowy przedstawiał się następująco: prawosławnych – 2620, staroobrzędowców – 478, rzymskich katolików – 154 oraz dwóch luteranów. Liczba Żydów odpowiadała wyznawcom judaizmu⁸. Jak widać, staroobrzędowcy licznie przewyższali znacznie katolików reprezentowanych w całości przez Polaków, ale ci pierwsi posiadali świątynię i klasztor także w nieodległej wiosce Zamosznia.

Społeczno-klasowy obraz miasteczka reprezentowali wielcy właściciele ziemscy skupiający w swych rękach większość ziemi (dzierżawionych najczęściej przez Żydów), carscy urzędnicy, rzemieślnicy, kupcy oraz biedota, wszyscy żyjący w rytmie gwarnych jarmarków, na które wozami wyładowanymi płodami rolnymi zjeżdżali do Czarnobyla ukraińscy i białoruscy chłopci. Można było się na nich zaopatrzyć w potrzebne towary, takie jak żywność, odzież, wyroby metalowe lub rękodzieło. Jarmarki ludowe – jak podkreślił Wasilij Bielów – były jedną z istotnych form nie tylko ekonomicznego, ale także kulturalnego spontanicznego kontaktu między ludźmi różnej narodowości⁹.

Miasto już od końca XVIII w. stało się również jednym z najważniejszych ośrodków chasydyzmu (mystyczno-religijny odłam judaizmu), z którego wywodziła się słynna dynastia czarnobylskich (twerskich) cadyków. Wobec licznych prześladowań ze strony wyznawców tradycyjnego judaizmu chasydzi znaleźli schronienie w małym poleskim miasteczku. Założyciel dynastii Menachem Nochum Twerski zmarł w Czarnobylu w 1797 roku, a jego syn Mordechaj Twerski uczynił z miasta centrum pielgrzymek chasydów z całej Polski, Ukrainy i Białorusi¹⁰. Chasydzi posiadali w mieście murowaną synagogę i szkołę, zlikwidowane po przejęciu władzy przez bolszewików w latach dwudziestych XX wieku.

3. Wielokulturowy sztetl

Wieloetniczny mikrokosmos miasteczka był następstwem serii carskich rozporządzeń na przełomie XVIII i XIX stulecia zabraniających Żydom przebywania na terytorium etnicznej Rosji oraz w dużych aglomeracjach (Kijów, Sewastopol) i wioskach, wobec czego większość z nich przeniosła się do małych miasteczek na terenie tzw. strefy osiedlenia¹¹. Obszar ten rozciągał się od Morza Bałtyckiego na północy (Litwa) po Morze Czarne na południu, obejmując zasięgiem także Ukrainę. Jak trafnie zauważył Timothy Snyder upadkowi I Rzeczypospolitej i zaprowadzeniu przez Rosję strefy osiedle-

⁸ Л. Похилевич, *Город Чернобыль киевской губернии описанный отставным военным*, Киев 1884, s. 190–199.

⁹ W. Bielów, *Odrodzić w chłopstwie to, co chłopskie...*, [w:] *Sumienie pieriestrojki*, tłum. B. Ancyparowicz, Warszawa 1989, s. 41.

¹⁰ S.M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland. From the earliest times until the present day*, vol. 2. *From the Death of Alexander I Until the Death of Alexander III (1825–1894)*, Philadelphia 1918, s. 119–120.

¹¹ T. Reiss, *The Orientalist: Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life*, New York 2005, s. 21–29; H. Haumann, *A History of East European Jews*, New York 2002, s. 78–89.

nia towarzyszyły radykalne próby zreformowania judaizmu i żydowskiego życia społecznego. Tak narodził się m.in. chasydyzm i stojące w opozycji do niego haskala czy żydowskie oświecenie¹². W małych miastach i miasteczkach rosyjskiej Ukrainy Żydzi stanowili nierzadko znaczącą większość, ale nie brakowało również problemów społecznych wywołanych gwałtownym przyrostem ludności¹³.

Typowy sztetl prawobrzeżnej Ukrainy był niewielką osadą z centralnym rynkiem, na którym znajdowała się synagoga i cerkiew. Od okolicznych włościan różniło mieszkańców miasteczek głównie to, że zajmowali się handlem i rzemiosłem, a niekiedy także kontrabandą¹⁴. W Czarnobylu ludność żydowska znalazła sprzyjające warunki do prowadzenia handlu dzięki korzystnemu położeniu miasta na skrzyżowaniu dróg handlowych oraz obecności portu rzeczno-górnego, poprzez który Prypecią spławiano towary do Kijowa. W odwrotną stronę przywożono ziarno, pieczywo, sól, bakalie, smalec i wełnę. Większość z tych produktów była przeznaczona dla dużych miast, jak Mozyrz, Turów czy Pińsk, natomiast niewielka ilość była rozładowywana także w miasteczku¹⁵.

Do najpopularniejszych zajęć czarnobylskich Żydów oprócz handlu prowadzonego głównie w małych sklepikach należały rzemiosło i świadczenie drobnych usług. Żydowskie kupcy i majstrowie obsługiwali ludność z wiosek poleskich oraz zaopatrywali chłopów w różne towary i narzędzia (głównie podczas odbywających się trzy razy do roku wielkich jarmarków lub w tzw. dni targowe). Pochiliewicz wymienił rodzaje rzemieślników w Czarnobylu i ich liczebność: krawcy (mężcy i damscy) – 15 Żydów; szewcy – 15 Żydów i 5 chrześcijan; kowale – 6 Żydów i 3 chrześcijan; cieśle – 12 Żydów, 5 chrześcijan; stolarze – 7 Żydów; zduni – 5 Żydów, oprócz tego 10 rzemieślników wyrabiających czapki¹⁶. Różnorodność i znaczna rozpiętość zajęć żydowskich, z których dominowały mniejsze przedsięwzięcia, sprawiły, że obserwatorowi z zewnątrz niekiedy trudno było się w nich rozeznąć. Skłoniło to Pochiliewicza do stwierdzenia, iż choć Żydzi zajmują się handlem i czasem rzemiosłem, to 80% z nich:

Bóg karmi i odziewa nieznanymi nam sposobami, chociaż powiadają, że ktoś ma konika, którym rozwozi wodę współbraciom i żywi swoją rodzinę, a tamten znowu tanio kupił u chłopów krowę lub kozę, mlekiem, których żywi rodzinę, a resztę sprzedaje, jeden ma w swoim domu wolny pokój i wynajmem zarabia na życie, inny jeszcze służy jako stróż przy synagodze albo przy jednej ze szkół cechowych, szpitalu żydowskim, mykwie, przy cmen-

¹² Т. Снайдер, *Перетворення націй Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999*, Київ 2012, s. 44.

¹³ Wszelako istniała pewna liczba uprzywilejowanych Żydów, którzy mogli opuszczać strefę osiedlenia, a nawet zamieszkiwać poza nią, jeżeli zostali uznani za pożytecznych lub posiadali zasługi przed państwem. Bogate rodziny często przekupstwem zapewniały sobie specjalne pozwolenia na wyjazd ze strefy. P. Johnson, *A History of the Jews*, New York 1988, s. 359–360.

¹⁴ Y. Petrovsky-Shtern, *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe*, New Jersey 2015, s. 53–55.

¹⁵ Л. Похилевич, *op. cit.*, s. 199–206.

¹⁶ *Ibidem*.

tarzach, u licznych rabinów i bogatych Żydów za niewielką opłatę, znowu innego żona albo córka siedzi w sklepie z drobnymi towarami i proponuje je przechodniom, w tym czasie jak mąż albo ojciec pojechali do oddalonego miasta żeby nabyć je tanio¹⁷.

Do głównych zajęć chrześcijańskich mieszkańców Czarnobyła należały sadownictwo, rybołówstwo, drobne wytwórstwo. Budowali także łodzie: bajdaki, szuhaleje, czółna itp. Niektórzy uprawiali rolę. Z prawosławnych rekrutowała się klasa carskich urzędników. Bardzo dobrą opinią w miasteczku cieszyli się staroobrzędowcy nie tylko ze względu na zamiłowanie do czystości i porządku, ale także ze względu na ich wiedzę i umiejętności. Byli wytrawnymi sadownikami i ogrodnikami¹⁸. Pojawienie się staroobrzędowców było impulsem do zaprowadzenia w Czarnobyli i okolicznych wioskach wielu innowacji w rolnictwie i ogrodnictwie, m.in. nowych rodzajów upraw¹⁹.

Pod koniec XIX stulecia Czarnobył bardzo dobrze się rozwijał, działały szkoły, kilka bań i rytualne łaźnie (mykwie), funkcjonowały zakłady rzemieślnicze, apteka, kino, studia fotograficzne, jubiler²⁰. Z większych zakładów w 1883 roku działała ceglarnia, cztery zakłady skórzanego wyrobu i jedna wytwórnia świec (większość żydowskich). W całym mieście Pochiliewicz naliczył 80 sklepików. Były również trzy szynki, trzy zajazdy i gospoda, a także jedna piwnica z winami należące do Żydów. Na skraju miasta znajdowała się ubojnia bydła, mięsem handlowali wyłącznie Żydzi²¹. Pochiliewicz zauważył, że wśród chrześcijan i Żydów nędza prawie nie występuje²².

Bardzo ważne dla funkcjonowania Czarnobyła było zaopatrzenie mieszkańców w świeżą i czystą wodę:

Studnia w miasteczku jest tylko jedna, przy murowanym domu magida, ale i w niej woda niedobra i głęboko skąd z trudem trzeba ją dostawać. Tak więc zaopatrzenie w wodę w mieście jest prymitywne – z rzeki. Zamożni mieszkańcy wożą wodę beczkami, żydowska ludność, ma specjalnych wozowodów (do 20) z własnymi końmi i beczkami, którym płać za dostarczanie wody do domów określoną sumę. Gorzej sytuowani mieszkańcy wśród chrześcijan noszą wodę wiadrami na koromyśle, jak wszędzie²³.

Pod względem obyczajowości „fanatyczne życie” czarnobylińskiego miasteczka (określenie Paustowskiego) nie odbiegało w rzeczywistości od norm i zwyczajów przyjętych w innych tego typu małych skupiskach miejskich na Ukrainie i Białorusi (z kolei Pochiliewicz, charakteryzując tutejszych Żydów, stwierdził, iż są bardzo pobożni, a nawet fanatyczni). W mieście pomimo panującej różnorodności i dość dużej tolerancji

¹⁷ *Ibidem*, s. 190–199. Tłumaczenie z języka rosyjskiego autora pracy.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ М. Лацис, *Горькая судьба птицы Феникс*, „Вестник Чернобыля” 1991, nr 13–14, s. 3.

²⁰ М.В. Черніговець, Н.М. Черніговець, *Чернобыль. Історичний нарис*, Київ 2016, s. 62.

²¹ Л. Похилевич, *op. cit.*, s. 199–206.

²² *Ibidem*,

²³ *Ibidem*, s. 190–199.

pozostawały jasno wyznaczone społeczno-wyznaniowe granice, nad przestrzeganiem których oficjalnie czuwała władza świecka (w osobie naczelnika policji powiatowej lub gubernatora) i religijna (prawosławny batuszka i żydowski rabin – rebe), a których przekraczanie było niechętnie przyjmowane przez ogół mieszkańców. Żydowskie i prawosławne normy obyczajowe nakazywały powściągliwość i surowo osądzały przekraczanie zasad religijnych. Związki małżeńskie pomiędzy Żydami i prawosławnymi praktycznie się nie zdarzały²⁴. Fanatyzmu wspólnoty doświadczyła główna para bohaterów opowiadania Paustowskiego – Jośka i Chrystia, reprezentująca przenikające się, a nawet do pewnego stopnia oddziałujące na siebie, ale jednak zupełnie odmienne światy (prawosławny i żydowski). Ich związek poddany opresji konserwatywnego środowiska uległ przemocy i skończył się tragedią młodych ludzi²⁵.

Interesująco układały się relacje pomiędzy chasydami i pozostałą społecznością żydowską (w stosunku do której chasydzi stanowili w miasteczku mniejszość). Choć w XVIII i XIX wieku chasydyzm był dość zaciekle zwalczany przez zwolenników rabinicznej wersji judaizmu, tzw. misnagdów, nic nie wskazuje na to, aby w Czarnobylu dochodziło pomiędzy dwoma nurtami judaizmu do większych zadrażnień lub konfliktów. Na ogół dobre relacje łączyły chrześcijan z chasydami. Ponieważ ruch chasydzki starał się docierać do uboższych Żydów, często niepiśmiennych i występował przeciwko pustej uczoneści rabinów, był on bliższy także ubogim chłopom prawosławnym, tym bardziej że chasydów cechowała większa niż w tradycyjnym judaizmie otwartość i życzliwe nastawienie do wyznawców innych religii. Zapewne atrakcyjne dla niższych warstw społeczeństwa musiały się wydawać głoszone przez chasydów hasła tolerancji i równości społecznej²⁶.

Można przypuszczać, że o wiele lepiej niż w większości przypadków układały się w Czarnobylu stosunki ludności prawosławnej z rzymskimi katolikami. Pochiliewicz relacje pomiędzy różnymi wyznaniem chrześcijańskimi ocenił jako przyjacielskie i pomimo widocznej w całym tekście rezerwy w odniesieniu do Polaków niejako ze zdumieniem odnotowuje, że w Czarnobylu prawosławni i rzymscy katolicy grzebią swoich zmarłych na jednym cmentarzu, a także zauważył:

Takiej chwalebnej jedności nie znamy w innych miejscach, gdzie znajdują się kościoły Wschodu i Zachodu. Tutaj jest ten sam stróż i grabarz dla obu wyznań, to samo

²⁴ М.В. Черніговець, Н.М. Черніговець, *op. cit.*, s. 65.

²⁵ K. Paustowski, *op. cit.* Religijny „fanatyzm” i hermetyczność żydowskich mieszkańców sztetla zostały barwnie opisane, choć trochę w przejaszkawiony sposób, w wydanej kilka dekad wcześniej powieści Elizy Orzeszkowej *Meir Ezofowicz* na przykładzie fikcyjnego miasteczka – Szybowa. Para bohaterów – Żyd Meir i karaimka Gołda, których związek nie był akceptowany przez społeczność miasteczka, podzielili podobny los do bohaterów opowiadania Paustowskiego. Naraziwszy się na ostracyzm współplemięńców, Meir został wyklęty, a następnie wygnany z Szybowa, natomiast Gołda została zamordowana.

²⁶ М. Лацис, *op. cit.*, s. 3.

ogrodzenie strzeże mogił w cieniu tego samego Krzyża, w objęciach obu nieprzepadających za sobą na świecie religii²⁷.

Ławrientij Pochiliewicz w ogóle ceni najbardziej szlachetnie urodzonych mieszkańców Czarnobyła, wśród których co prawda są także Polacy, wszelako jego zdaniem:

Lachy zbyt często spoglądają na Warszawę i Kraków, i tylko to uważają za prawdziwe, korzystne i moralne, co im się pokazuje z tych zatwardziałych w uprzedzeniach centrów²⁸.

Przy omawianiu obiektów w mieście nie mogło zabraknąć informacji, że w Czarnobyłu znajdował się zamek należący do rodu Chodkiewiczów, a w nim biblioteka i stare archiwum, ale jak zauważył z przekąsem autor: „Jak to u nas bywa, jest niedostępne dla ludzi niepolakujących”²⁹.

Ciekawych informacji dostarczają nam opisy zewnętrznego wizerunku Czarnobyła. Z opisu obu autorów wyłania się obraz sympatycznego i prowincjonalnego miasteczka z równie prowincjonalnymi obyczajami mieszkańców, jedynie pod miastem znajdowały się domy ziemian należące do bogatszych obywateli. Natomiast nad piaszczystym brzegiem Prypeci (zapewne na Podolu), jak zanotował Paustowski, stał zajazd z drewnianym gankiem i dziedzińcem prowadzony przez Żyda:

Dom zajezdny prowadził stary Żyd nazwiskiem Kuszer. Ułożył mnie do snu w małej salce z portretami przodków – siwobrodych starców w jedwabnych jarmużkach i staruszek w perukach i czarnych koronkowych szalach. Wszystkie staruszki miały łzawiące się oczy. Lampka kuchenna śmierdziała naftą. Za ledwie się ułożyłem na wysokiej, dusznej pierzynie, ze wszystkich szczelin chmurą ruszyły na mnie pluskwy³⁰. W centrum miasteczka dominowała drewniana zabudowa z małymi sklepami, zakładami i chodnikami skleconymi z desek: Z nudów poszedłem powłóczyć się po miasteczku. Na głównej ulicy otwarte były już sklepiki. Zalatywały od nich zapachy śledzi i mydła do prania. We drzwiach zakładu fryzjerskiego, pod wiszącym na jednym haku szylde, stał piegowaty fryzjer w kitlu i gryzł ziarnka słonecznika³¹.

Ławrientij Pochiliewicz dostarczył nam bardziej szczegółowych opisów wyglądu Czarnobyła wraz z jego zaletami i mankamentami:

²⁷ Л. Похилевич, *op. cit.*, s. 190–199.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 215. Czarnobył był w posiadaniu rodziny Chodkiewiczów od 1703 roku, aż do odsprzedaży miasta (oprócz pałacu) władzom państwowym w 1896 roku. Zob. *Енциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій, Київ 2013, т. 10, s. 561.

³⁰ K. Paustowski, *op. cit.*

³¹ *Ibidem*.

Zewnętrzne urządzenie miasta, wyraża się tylko prostymi, szerokimi i regularnymi ulicami, przecinającymi się pod kątami prostymi i w niektórych miejscach obsadzonymi drzewami. Wszystkie domy [w sumie 1038 domów – P.S.] są drewniane, z wyjątkiem trzech Żydów: Woskobojnika, magida Twerskiego i Rubinsteina. Żydowskie domy są bardzo stłoczone wokół placu targowego z powodu właściwego dla nich rachunku, żeby na niewielu opłacanych sążniach kwadratowych ziemi wybudować więcej mieszkań i zakładów. Staroobrzędowcy żyją na obrzeżach miasteczka i nie są tak stłoczeni, ich domy są przeważnie mniejsze od żydowskich, ale schludniejsze, a niektóre nawet gustowne [...]. Domy chrześcijan i Żydów tym różnią się od chłopskich we wsiach, że są większe, liczne ozdobione i mają solidniejsze dachy [...]. Jednak wszystkie ulice, place i zejścia do rzek nie tylko są niewybrukowane, ale pełne dużych kałuż, zwłaszcza gdy jest mokro [...] Największa kałuża, prawdopodobnie nigdy nie wysychająca, znajduje się w centrum, przed główną synagogą żydowską. Rozumie się samo przez się, że jeszcze nieprędko nadejdzie czas pomyśleć o oświetleniu ulic nie tylko gazem, ale też łojem i bardzo słusznie, bowiem z nastaniem nocy prawie wszyscy mieszkańcy przerywają swoje prace i kładą się spać w przeciwieństwie do dużych miast, gdzie z nastaniem nocy dla niektórych dopiero zaczyna się czas aktywności³².

Przy tej okazji autor pozwolił sobie również na kilka uwag na temat higieny i panujących w mieście warunków sanitarnych:

Higieniczne i sanitarne warunki mieszkańców Czarnobyla byłyby nawet bardzo dobre, jeżeli zostałyby wysuszona centralna kałuża, a także został odebrany Żydom, zamknięty jeszcze w poprzednim stuleciu, stary cmentarz żydowski, również znajdujący się prawie w samym centrum miasteczka, na którym Żydzi, aby unikać męczącej podróży na nowy cmentarz po kryjomu i nocą aż do teraz, podobno, chowają swoich zmarłych grzebiąc ich według zwyczaju wschodniego niezbyt głęboko. O tym domyślić się może nowo przybyły człowiek z dobrym węchem, zbliżając się do cmentarza³³.

4. Podsumowanie

Wielowiekowa tradycja Czarnobyla, który często spełniał rolę bezpiecznej przystani dla osób prześladowanych z powodów wyznaniowych i ekonomicznych, sprawiła, że stosunki pomiędzy różnymi grupami narodowościowymi i religijnymi (zwłaszcza chrześcijanami i Żydami) układały się w nim bardziej tolerancyjnie niż w pozostałych sztetlach Ukrainy, gdzie na przełomie XIX/XX wieku dochodziło do licznych pogromów ludności żydowskiej. Miasteczko położone w samym sercu ukraińsko-białoruskiego Polesia stało się spadkobiercą i zarazem integralną częścią poleskiego mikroświata,

³² Л. Похилевич, *op. cit.*, s. 190–199.

³³ *Ibidem*.

który na przestrzeni stuleci zapewniał jego mieszkańcom ochronę przed uciskiem i kulturową odrębność od reszty społeczeństwa³⁴.

Relacje pomiędzy ortodoksyjnymi Żydami i chasydami były natomiast w znacznej mierze odzwierciedleniem stosunków panujących w większości małych osad ukraińskich, w których większość wyznawców judaizmu, w odróżnieniu od Żydów z Litwy i Białorusi, odnosiła się z szacunkiem do chasydyzmu. Czarnobyl stanowił pod tym względem wyrazisty przykład pokojowej i harmonijnej koegzystencji międzywyznaniowej w wieloetnicznym Imperium Rosyjskim. Bagaże doświadczeń ortodoksyjnych Żydów, staroobrzędowców, chasydów, a także prawosławnych i rzymskich katolików pomimo różnic światopoglądowych wpłynęły na postawy kompromisów i współpracy, a ich przyjazne współistnienie okazało się wyjątkowo trwałe pomimo oficjalnej, często ksenofobicznej polityki carów rosyjskich (Aleksandra III i Mikołaja II). Jednocześnie mieszkańców łączyło podobne postrzeganie pewnych norm obyczajowych i moralnych (nawet bardzo surowych), a niekiedy zbliżała do siebie wrażliwość na kwestie społeczne.

Aż do wybuchu Wielkiej Wojny w 1914 roku w Czarnobylu nie było rozruchów antysemickich, dopiero piekło wojny i reżimy totalitarne: komunistyczny, a następnie faszystowski na zawsze starły oblicze wielokulturowego miasta³⁵. Na zakończenie należy podkreślić, że wyjątkowej wagi praca Pochiliewicza i opowiadanie Paustowskiego nie są jedynymi, w których obaj autorzy wzmiankują o Czarnobylu lub ludziach z nim związanych, ale bezpośrednio dotyczą małego miasteczka, którego nazwa prawie sto lat później stanie się symbolem upadku imperium sowieckiego, a także synonimem największej katastrofy technologicznej w XX wieku³⁶.

Streszczenie: Artykuł jest próbą odtworzenia społeczno-religijnego życia mieszkańców Czarnobyla i jego zewnętrznego wizerunku oraz w ostatnich dekadach Imperium Rosyjskiego na podstawie jakościowej analizy tekstów Ławrientija Pochiliewicza i Konstantina Paustowskiego. Wielokulturowy charakter XIX-wiecznego Czarnobyla był rezultatem nietolerancyjnej polityki władz carskich, a także geograficzno-ekonomicznego położenia miasteczka. Żydowscy i chrześcijańscy mieszkańcy Czarnobyla (prawosławni, staroobrzędowcy i rzymscy katolicy) stanowili przykład symbiozy w warunkach autokratycznego imperium, którym pod koniec XIX stulecia była Rosja carów Aleksandra III i Mikołaja

³⁴ Sprzyjały temu warunki przyrodniczo-geograficzne Polesia, takie jak głębokie lasy, niedostępne bagna i torfowiska. Zob. P. Sekuła, *Zona. Opowieść o...*, *op. cit.*, s. 12.

³⁵ Pierwsze lata po zakończeniu I wojny światowej przynoszą nieodwracalne zmiany w strukturze narodo-religijnej Czarnobyla wywołane pogromami ludności żydowskiej dokonywanymi przez bolszewików, oddziały ukraińskiej armii i „denikinowców”, niekiedy przy współudziale prawosławnych współmieszkańców Czarnobyla. M.B. Черніговець, Н.М. Черніговець, *op. cit.*, s. 70–75; P. Sekuła, *Zona. Opowieść o...*, *op. cit.*, s. 98.

³⁶ P. Sekuła, *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014, *passim*.

II. Historia Czarnobyla pokazuje, że miasto przez wieki stanowiło rezerwar tolerancji i schronienie dla społeczności prześladowanych z powodów ekonomiczno-religijnych uprzedzeń. Jednocześnie Czarnobyl zachował eklektyczne oblicze typowego dla prawobrzeżnej Ukrainy prowincjonalnego shtetla z właściwą mu obyczajowością i światopoglądowym zróżnicowaniem.

Słowa kluczowe: Czarnobyl, Żydzi, wielokulturowość, shtetl, tolerancja

Fanatical inhabitants of Chernobyl? The image of the 19th-century city in the texts of Lavrenty Pochilievich and Konstantin Paustovsky

Abstract: The article is an attempt to reconstruct the socio-religious life of the inhabitants of Chernobyl and its external image in the last decades of the Russian Empire on the basis of an analysis of texts by Lavrenty Pochilievich and Konstantin Paustovsky. The multicultural character of Chernobyl in the 19th century was a result of the intolerant policy of the Russian authorities as well as the town's geographic and economic location. Chernobyl's Jewish and Christian residents (Orthodox, Old Believers and Roman Catholics) were an example of symbiosis in the conditions of an autocratic empire, which at the end of the 19th century was Tsarist Russia. History of Chernobyl shows that for centuries the city has been a reservoir of tolerance and a refuge for communities persecuted for reasons of economic and religious prejudice. At the same time, Chernobyl retained the eclectic appearance of a provincial shtetl typical of right-bank Ukraine, with its own customs, differences and mental diversity.

Key words: Chernobyl, Jews, Multiculturalism, Shtetl, Tolerance

Фанатичные жители Чернобыля? Мультикультурный образ города XIX века в текстах Лавриентия Похилевича и Константина Паустовского

Аннотация: В статье предпринята попытка воссоздания социальной и религиозной жизни жителей Чернобыля и его внешнего облика в последние десятилетия Российской империи на основе анализа текстов Лавриентия Похилевича и Константина Паустовского. Многокультурный характер Чернобыля XIX века стал результатом нетолерантной политики царских властей, а также географического и экономического положения города. Еврейские и христианские жители Чернобыля (православные, старообрядцы и католики) олицетворяли симбиоз в условиях самодержавной империи, в конце XIX века под властью царей Александра III и Николая II. История Чернобыля показывает, что город на протяжении веков был резервуаром толерантности и убежищем для общин, преследуемых из-за экономических и религиозных предубеждений. В то же время Чернобыль сохранил эклектичный облик провинциального местечка, типичного для Правобережной Украины, с его обычаями и идеологическим разнообразием.

Ключевые слова: Чернобыль, евреи, мультикультурализм, штетл, толерантность

Bibliografia

- Biełow W., *Odrodzić w chłopstwie to, co chłopskie...*, [w:] *Sumienie pieriestrojki*, tłum. B. Ancyparowicz, Warszawa 1989.
- Czernihoweć M.W., Czernihoweć N.M., *Czornobyl. Itorycznyj narys*, Kyjw 2016.
- Dubnow S.M., *History of the Jews in Russia and Poland. From the earliest times until the present day*, vol. 2. *From the Death of Alexander I Until the Death of Alexander III (1825–1894)*, Philadelphia 1918.
- Encykłopedija istoriji Ukrainy*, red. W.A. Smolij, Kyjw 2013.
- Haumann H., *A History of East European Jews*, New York 2002.
- Ipatiewskaja letopis'* [w:] *Połnojesobranie russkich letopisiej*, t. II, Sankt Pietierburg 1843.
- Johnson P., *A History of the Jews*, New York 1988.
- Latopis kijowski 1159–1198*, tłum. E. Goranin, Wrocław 1994.
- Lewickij Ł.A., *Konstantin Paustowski: oczerktworczestwa*, Moskwa 1977.
- Łacys M., *Gor kajasud bapticy Fieniks*, „Wiesticznik Czernobyla” 1991, nr 13–14.
DOI: [https://doi.org/10.1016/0958-2118\(91\)90104-3](https://doi.org/10.1016/0958-2118(91)90104-3).
- Nobis M., *Sztuka w twórczości K. Paustowskiego*, „Lubelskie Materiały Neofilologiczne” 1978, nr 7.
- Paustowski K., *Złota Róża*, tłum. J. Wołoszynowski, Warszawa 1957.
- Paustowski K.G., *Zołotajaroza. Zamietki o pisatielskom trudie*, Leningrad 1987.
- Petrovsky-Shtern Y., *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe*, New Jersey 2015. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400851164>.
- Pochilewicz Ł., *Gorod Czernobyl kijewskoj gubernii opisannyj otstawnym wojennym*, Kiiw 1884.
- Reiss T., *The Orientalist: Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life*, New York 2005.
- Sekuła P., *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014.
- Sekuła P., *Zona. Opowieść o radioaktywnym świecie*, Będzin 2020.
- Snajdier T., *Pierietworiennianacij Polszcza, Ukraina, Litwa, Biłorus' 1569–1999*, Kiiw 2012.
- Stepaneć K., Mychajtyk O., *Swiatynizemliczornobylskoj*, Kyjw 2018.